

ІНОЕТНІЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОДЯГУ УКРАЇНСЬКИХ МІЩАН (За матеріалами XIV - XVI століть)

Оксана КОСМІНА

Принципові зміни в одязі різних прошарків українського населення XIV – XVI століть проявилися в тому, що на зміну романській середньовічній моді, яка становила суміш античних і візантійських традицій, прийшла мода на східні елементи монголо-татарського костюма. В конструктивно-архітектонічному плані це виявилось у зміні глухого, не розпашного одягу типу хітона або туніки розпашним одягом типу каптана.¹

Російський театрознавець Ф. Комісаржевський був одним із перших, хто на основі порівняльного аналізу історії одягу слов'ян з костюмами контактуючих з ними народів впродовж всієї своєї історії аж до XVII ст., прийшов до висновку, що: "татарський вплив був настільки сильним, що вже на кінець XIII століття візантійське вбрання майже повністю зникло і його замінило вбрання татарське"². Слушність цієї думки підтвердив і відомий російський історик та етнограф М. Рабинович, наголосивши на незаперечному впливі східного одягу, який був особливо відчутний у вбранні панівної верхівки давньоруського, а далі й російського суспільства впродовж XII – XVII століть. Фактологічним обґрунтуванням цього впливу слугує також і східне походження – тюркське (турецьке, татарське), іранське, арабське – переважної більшості назв предметів верхнього одягу панівних і близьких до них верств суспільства.³

Навіть така назва верхнього вбрання як "шуба", яка сприймається цілком слов'янською, є ніщо інше, як запозичення з арабської "jubbas – джубба", тобто верхня одіж з довгими рукавами.⁴

Основними джерелами, які містять відомості про вбрання українських міщан XIV – XVI століть, є різноманітні тогочасні описи майна, скарги, митні декларації і т. п. Термінологічне іншомовне походження, або ж безпосередньо предметне запозичення, згідно цих джерел, фіксується майже у всіх типологічних групах одягу (верхньому, поясному, натільному, головних уборах) та елементах їхнього оздоблення.

Найбільшу групу щодо запозичень становить верхній одяг, асортимент якого налічує понад двадцять найменувань: шуба, чуга, джуга, каптан, літник, газука, однорядок, дилія, сукня, сукман, сермяга, жупан, велюра, копеняк, опанча, фerezея, доломан, чимбар, кожух, гуня, убрane, шати, плащ.

Ми вже згадували вище, що слово шуба має арабське походження і означає одяг з довгими рукавами. У словнику назв арабського одягу знаходимо пояснення, що jubbas – тобто шуба – не що інше, як жіночий верхній одяг (чоловічий варіант аналогічної назви djobbah) з рукавами, розпашний, який шився переважно з шовку, або іноді з бавовни.⁵ Цей вид одягу був достатньо просторим. У наших джерелах є свідчення про те, що шуби були різного хутра – з білок чорних, лисиці, куниці. Хутро обов'язково покривалося зверху тканиною: "шуба кунья адамашкою шарою крытая"⁶. Тобто, під терміном "шуба" мали на увазі не всяке хутряне вбрання, а лише таке, яке зверху покривалося тканинами різної якості в залежності від статку господаря (оксамитом, шовковими і золототканими або ж простішими). Таку одіж шили хутром всередину. Шуба була не лише зимовим одягом, а, до певної міри, парадним вбранням, яке паспортизувало соціальний стан власника. Це підкреслювала і якість хутра: від куниці і лисиці у найвищого стану – до кролів і вівці у найнижчого.

За кроєм, ймовірно, шуби могли бути як з коміром, так і без нього. Зокрема, в описах майна Канівського замку зазначено: "шуба сибиркова без кольнера"⁷. Окрім дорогої тканини, яка покривала хутро, конструктивно оздоблювальним елементом шуби були гудзики. Найбільш коштовні виготовляли з дорогоцінних металів (срібла, золота) та коштовного каміння. Так, луцький лихвар у 1561 році взяв у волинської шляхтянки Богушевської у заставу дві шуби. Одна з них була крита адамашковою тканиною кольору гвоздики, оторочена хутром лисиці і застібувалась на срібні з позо-

лотою гудзики. Інша була пошита з волоського сукна і підбита хутром чорної лисиці. В описах майна згадується і шуба міського вїйта Грина, яку вже названо “кожухом”, що був покритий волоським сукном і тканиною з золотою ниткою із срібними гудзиками⁸. Шуби носили як чоловіки, так і жінки.

У джерелах XIV – XVI століть є назви одягу, які можуть мати дещо спірне тлумачення. Так, у скарзі 1578 р. на митника і урядника м. Володимира про незаконне стягнення мита і пограбування слуг, говориться, що була вкрадена “чуга фаилюндышова червоная, лисами подшитая, чуга каразеи белой бакгазею подшитая”⁹. У фундаментальному описі П. Савваїтова, складеному на основі витягів з рукописного архіву Московської оружейної палати, знаходимо пояснення, що чуга – це вузький каптан, з рукавами по лікоть, який був призначений для верхової їзди (в даному випадку така чуга була чоловічим верхнім одягом) і підперезувався поясом чи тасьмою. Також були варіанти жіночих чуг. Вони шились з довгими рукавами, з атласу, камки, сукна. Могли бути на підкладці з соболя, куниць, лисиць.¹⁰ Термін “чуга” на означення верхнього вовняного одягу без рукавів і коміра, тобто вовняного плаща, подає “Словник застарілих слів...” документального збірника торговельної діяльності населення Волині й Наддніпрянщини в XIV – середині XVII століття.¹¹ В культурній традиції українців побутування терміна “чуга” на означення суконного верхнього одягу виявилось надзвичайно довготривалим, про що свідчить вживання в кінці XIX – на початку XX століть його чотирьох варіантів (чуга, чугаїна, чугай, чуганина) серед верхнього подільського та буковинського одягу, які подала український етнограф К. Матейко в своєму етнографічному словнику.¹² В усіх чотирьох випадках – це як чоловіча, так і жіноча верхня суконна одіж з рукавами.

Отже, такий вид верхнього одягу як “чуга” щодо крою міг бути як каптаноподібний, так і плащеподібний. Її носили як чоловіки, так і жінки. В залежності від соціального стану для пошиття чуг використовували тканину різного гатунку.

Ще одна запозичена назва верхнього одягу, яка зустрічається в джерелах, – це “джуга моя шарлатовая съ петлицами, атла-

сом жолтымъ подшитая”¹³. Ймовірно, дана назва етимологічно близька до арабської “джубба” і до італійської “джуббоне”¹⁴. В обох випадках – це верхня чоловіча одіж, досить простора, з великою кількістю складок. Як видно з опису, “джуга” мала петлиці, отже застібалась на гудзики. У словнику Матейко лише зазначено, що це “різновид одягу XVI ст. невідомого нам крою”¹⁵.

До спірних щодо тлумачення термінів верхнього вбрання відносимо також “чимбар”, “газуку”, і “велюру”. Згідно описів, можемо припустити, що “чимбар” є різновидом шуби (можливо, від арабського djibbah): “чимбаръ две, одна чырвоная фалендышова, лисами подшитая, а другая баевая чоръная, кроликами чорними подшитая”¹⁶. В описі зазначено, що цей вид вбрання є хутряним, зверху покривався сукном або бавовняною тканиною. Таким чином, терміни “шуба”, “чуга”, “джуга”, “чимбар”, на наш погляд, можна вважати синонімами. Цю синонімічну групу доповнює також і термін “газука”, який вжито на означення різновиду верхнього хутряного довгого одягу з рукавами, покритого сукном (утерфіном) і підшитого хутром лисиці: “газука чорного утерфину лисами подшитая”¹⁷.

Найпопулярнішим видом верхнього одягу, який, що вже зазначалося вище, набув статусу своєрідного маркера цього історичного періоду, був каптан і каптаноподібні види вбрання. Каптан, кафтан – від турецького caftan, верхній чоловічий і жіночий одяг. Згідно словника термінів арабського вбрання, каптан шився з різнокольорового шовку, з довгими рукавами, застібався на гудзики, одягався на сорочку і підперезувався шовковим або шерстяним поясом. Поверх каптана одягалась djoddah (шуба, джуга, чуга) або довге розпашне вбрання з коротшими рукавами, так, щоб виглядали рукави каптана. Довжина вбрання, яке вдягалось на каптан, була теж коротшою. Поверх djoddah вдягалась простора одіж feredjiyah – фerezія, яка, як правило, була з цупкої шерстяної тканини або іноді з хутра¹⁸. Наведена цитата дає ключ до розуміння тих елементів вбрання, терміни яких ми зустрічаємо в наших письмових джерелах, а також спосіб і послідовність їх одягання. Так, власник маєтку в селі Скуринці у своїй скарзі на збройний напад брацлавських та вінницьких панів подав

опис пограбованого ними майна, у тому числі й “кафътанъ атласу чиръвоного, прешиваный, зъ кгузиками золотыми...”¹⁹. Подібним до чоловічого djoddah в арабському словнику зазначається інший термін jubbas — широкополий розпашний жіночий одяг з довгими рукавами. Автор словника говорить про запозичення з арабської jubbas в іспанську мову aljuba, jura, chura, jubon; в португальську — giurra, giurpone; французьку — jure, juron.²⁰ Відповідно і термін “жупан”, який зустрічається в наших джерелах, є похідним від jubbas, очевидно, запозиченим з європейських мов через польську.

У словнику Матейко жупан — це суконний каптан. Очевидно, можна говорити про синонімічність термінів “каптан” і “жупан” щодо однотипного виду верхнього розпашного українського вбрання. На користь цього свідчать джерела, у яких стверджується, що жупан, як і каптан, застібався на гудзики: “жупан червоный файлондышовый с кныблыками серебряными позлотистыми, жупан каразей белой бакгазею подшитый, сукна белого каразеевого...”²¹. Ковельський урядник у 1572 році у Володимирі був вбраний у червоний бархатний жупан із срібними позолоченими гудзиками. До жупана на перлових гудзиках пристібувався комір, обшитий перлами, роботи московських майстрів²².

Ще одним синонімічним терміном до каптана можна вважати “доломан”. Назва “доломан” походить від тур. Dolaman і є турецьким варіантом терміна “каптан”²³. Доломан — це верхній одяг, прикрашений гудзиками і шнурами. Доломан стає більш відомий у XVII — XVIII століттях як короткий гусарський мундир, розшитий шнурами і гудзиками. Але в джерелах кінця XVI століття “доломан” являв собою одяг вищих станів: “доломанъ оксамиту червоного кармазину, златоглавомъ червонымъ подшитый; кгузиковъ золотых пул тора тузина и зъ рубинками; доломан бельый, атласовый, китайкою червоною дуплею подшитый, увесь шнурокъ золотый, кгузиковъ серебряныхъ позлотистыхъ пултора тузина...”²⁴.

Вбранням, дещо подібним за характером оздоблення “доломану”, була “ферезія”. Термін походить від арабського і турецького “feredjyah”, яким позначався як чоловічий, так і жіночий розпашний одяг з довгими рукавами. Ферезія, як і доломан, оздоблювалась шнура-

ми і гудзиками, але різнилася від доломану тим, що підшивалася хутром, як шуба. У скарзі пана Марка Гуревича на воеводича Казимира Паца, який із людьми своїх маєтностей Чарторийська та Володимирки напав та пограбував с. Окно, у переліку пограбованого мова йде й про “ферезею кгранатовую, белым атласом подшитую, изъ шнурком золотымъ петлицы золотые, кгузы перлове; ферезею лазуревую фалендышиновую лазуровую, лисими хрибътами подшитую, съ петлтцами; ферезейку лазуревую фалендышиновую зъ белами петлицями...”²⁵. Ферезію, згідно вищенаведеного опису, вдягали на каптан.

Ще одним видом верхнього вбрання, яке носили як жінки, так і чоловіки, були сукні і сукмани. Цей широкополий одяг із сукна на підкладці був популярний як серед міщан, так і серед монастирських селян. Документи фіксують: “сукман швебединского сукна”²⁶, “сукман лункий”²⁷ “сукню фалендишовую”²⁸, “сукня оболочалная зъ оксамитом, голубая”²⁹, “сукня з люнського сукна голубого кольору володимирського міщанина”³⁰, “сукня шарлату чирвоною, в долу деветь брамов злотоглавовыхъ”³¹. Як свідчать джерела, домінуючими кольорами суконь міщан були блакитний, синій і червоний.

Хоча чоловічі й жіночі сукні виготовлялися з однакових тканин, все ж таки жіночі сукні різнилися кроєм. У джерелах фіксується спеціальний термін “жоноцкие сукни”. Який саме крій цих жіночих суконь, нам достеменно невідомо, але припускаємо, що вони могли мати декілька пар рукавів. У XV столітті з'явився звичай прив'язувати рукави до сукні або пристібувати коштовним камінням, що мало полегшити їхню заміну. З інвентарного опису посагу королеви Анни Ягелонської 1491 року, який був опублікований в кінці XIX ст. німецьким істориком Р. Клемпіним³², відомо, що до нього входили: 2 сукні (tunicfi), 13 плащів (pallia), 6 шуб, 27 іншого хутра (pellicea) і 4 пари рукавів. Сукні Анни були червоного та блакитного кольорів. Червона сукня з атласу мала подвійні рукави та оздобу з перлових обрамлень, блакитну оксамитну сукню збагачував перловий комір. Подвійні рукави в жіночих сукнях характерні для тогочасної польської моди. Про це писалося в німецьких виданнях з приводу весільних урочистостей найстаршої

Ягеллонки, королеви Ядвіги, яку видали заміж у 1475 році за Жержего (Jerzego), князя баварського³³. З тих описів відомо, що верхні рукави були довші, ніж руки, і вільно звисали з рамен, виконуючи скоріше декоративну функцію. Рукави спідні нормальної довжини, пошиті з коштовної тканини у відмінному від сукні кольорі, виглядали з розрізів верхніх рукавів. Вони були пишно оздоблені перловими каймами, гаптовані золотом і перлами. В описах німців сукні королеви Ядвіги були надто широкими і мали високий комір, обшитий перлами. Чи мали сукні Анни ту саму форму, важко оцінити лише на підставі інвентарного опису. Дві відзнаки: подвійні рукави та перловий комір блакитної сукні дають підстави для аналогії між сукнями обох сестер. Очевидно, це був один з проявів ренесансної стилістики тогочасної європейської культури, якою був позначений не лише іконопис, а й елементи одягу.

Безумовно, що у XVI столітті українська культура, в тому числі й одяг панівної верстви населення, перебували під великим впливом Польщі, через яку в Україну транслювались західноєвропейські запозичення. Вони не завжди сприймалися позитивно, а іноді навіть зазнавали критики. В "Промові Івана Мелешка", яку він нібито виголосив на Варшавському сеймі перед королем Сигізмундом III у 1589 році, було піддано критиці вбрання жінок, які ходили в "богатыхъ платьяхъ... Платье в подоле прихватывается и движется, а слуги молодчики, как соколы, на ножки поглядывают... Я советовал бы нашим женам возвратиться к старым закрытым козакинам со шнурками сзади"³⁴. Ще гостріше Іван Мелешко відгукнувся про німецьке вбрання та про "противныя немецкия выдумки, в разноцветных одеждах ходят"³⁵.

Інший письменник кінця XVI століття Іоанн із Вишні (Іоанн Вишенський) критикував магнатів та панів, що одягали своїх слуг "фалюндишами, утрофинами и коразіями", а самі мали "ненасытную любовь с прелести шматя того, златоглаву или ядамашку, шарлату и инших суконь". Він був переконаний також і в тому, що і "златоглавая делея", і "алтембасовой копенякъ" були провідниками в пекло.³⁶

Близьким за кроєм та функціональним призначенням до сукні був "сукман" — верхній одяг заможних міщан і шляхти. Зазвичай сук-

ман прикрашався різнокольоровими шовковими шнурами. Так, у реєстрі пограбованого майна у монастирських селян під час повернення з Меленського ярмарку у 1578 р. згадано "сукман муравский шарый з шнурами шолку чорного"³⁷. В урядника Степана Тасованого, який служив у волинського шляхтича, також був сукман із муравського сукна з нашитими на нього чорними шовковими шнурами. Подібний сукман, але з червоними шнурами, був у боярина Самійла, який їхав на ярмарок в містечко Жидичин у 1569 р.³⁸ Щодо крою, то, як зазначає К. Матейко, сукман — це різновид свити. Крій з суцільною спинкою і клинами є більш давнім у порівнянні із кроєм з відрізною спинкою і зборками. Колір сукманів, як і суконь, був переважно синій³⁹, хоча в описах зустрічається згадка про жіночий сукман "влоський" зеленого кольору.⁴⁰

Аналогічне оздоблення різнокольоровими шнурами по переважно синьому сукну мав такий вид верхнього вбрання, як "ермяк". Термін походить від персидського "урмяк" або тюркського атмак — верхній одяг з грубої шерстяної тканини. У Бухарі "урмяк" — це тканина з верблюжого волосу.⁴¹ Ермяком називали розпашний каптаноподібний одяг прямолінійного крою із зав'язками на комірці. У вже згадуваній скарзі монастирських селян 1587 року, окрім сукману, зазначено декілька ермаків: "ермяк сукна муравского из шнурами шолку, ...ермяк блакитный лунский из шнурами шолку чирвоного..., ...ермяк сукна лунского блакитного из шнурами шолку червоного, ...ермяк синий лунский с шнурами шелку чорного"⁴². А ось у дворянина Василя Єзерського, який був у Луцьку в 1565 році, був ермяк з моравського білого сукна, прикрашений шовковими шнурами.⁴³ Подібним за своїм функціональним призначенням та декоративним рішенням була "сермяга". Цей вид вбрання згадується у джерелах достатньо часто. Так, у скарзі 1581 р. про незаконне стягнення мита вказується, що "с комор ратушных пограбили: кожух бараний, жупицу подшитую, сермягу..."⁴⁴. Сермяга, на відміну від вищезгаданих видів верхнього вбрання, була у гардеробі як шляхтича, міщанина, так і селянина. Різниця полягала в якості сукна, яке йшло на пошиття сермяг, у їх оздобленні та кількості. Відомо, що заможні міщани мали по 2-3 сер-

мяги. Сермяга була як жіночим, так і чоловічим видом верхнього одягу, який шився з грубого, сермяжного полотна сірого кольору. У скарзі на київського земського суддю Матвія Немирича, який у вересні 1584 року пограбував маєток хорунжого київського містечка Топорище, згадується “сермяга белая”⁴⁵. Очевидно, тут підкреслено гатунок білого сукна, з якого була пошита сермяга міщанина.

Синонімічною до ермяка за декором була “однорядка” — чоловічий або жіночий верхній широкий одяг, довгий до п’ят, без коміра із звуженими при зап’ясті рукавами. Назва пов’язана з визначенням “однорядний”, що за В. І. Далем означає “складений, поставлений, зроблений в один ряд”⁴⁶. Це дало підставу дослідникам вважати однорядкою одяг без підкладки, тобто шитий в один ряд⁴⁷. Однорядку, як правило, ілюструють малюнками з книги барона Августина Мейєрберга, який відвідав Росію у 1661-1662 роках. Характерною особливістю однорядки було те, що під рукавами робились пройми, в які можна було просунути руки.⁴⁸ Однорядки шились з сукна або інших шерстяних тканин, прикрашались кольоровими шнурами, застібувались на гудзики або зав’язками.⁴⁹ У скарзі луцьких митників 1565 р. зазначено “однорядок блакитный люнский с шнурами”⁵⁰.

На відміну від попередніх видів верхнього вбрання, які були як чоловічими, так і жіночими, “літники”, що згадуються в джерелах, вважались суто жіночим видом верхнього одягу. Літник — це легке, не дуже довге вбрання, з довгими, широкими рукавами, прикрашеними декоративними нашивками з вишивкою, дорогоцінним камінням, перлами. У заповіді княгині Юліанії вказано, що дорогоцінних нашивок, унікальних взірців шитва — вошв, могло бути набагато більше, як самих літників⁵¹. Літники шилися з дорогих шовкових тканин: камки, адамашки, оксамиту. Принциповою відмінністю літника було пишне оздоблення широких рукавів. Про це свідчать тогочасні джерела: літник “адамашковий, бурнатний, с петма брамами у долу, з аксамьту чорного; мухоєру шарого, в долу чотири брамы оксамиту чорного”⁵², “летникъ аксамитовый, кармазиновий; и штальт и рукавы съ перлами гаптовано; пасаманы злотые, широкие, въ килка рядовъ на доле брамований; летникъ акса-

митъный, чорный, пасаманы сребрными обложоный; летникъ синий китайки дупли”⁵³. В цих описах бачимо різноманітні прийоми оздоблення рукавів: гаптування перлами, використання срібних та золотих “пасаманів”. І. Забелін, аналізуючи вбрання російських цариць XVI — XVII століть, в оздобленні рукавів літника говорить про “вошви”⁵⁴ як про невеликі полотнища або плати з більш дорогої, зазвичай парчевої тканини, а також атласу і бархату. Очевидно, що “вошви” і “пасамани” є, по суті, одне і те ж. Також у документах XVI ст. зустрічаємо свідчення про наявність різноманітних гудзиків “гафтков малых, гафтков великих”⁵⁵ та різних типів оздоблювальної тасьми “тасьма червчата, тасьма світло-зелена, тасьма шовкова”⁵⁶. Не виключено, що саме такого роду гудзики і тасьма могли використовуватись і для оздоблення жіночих літників, що і зумовлювало її наявність у товарах, які пропонувались для продажу.

Найбільш розповсюдженим видом жіночого і чоловічого верхнього вбрання в торгівлі на міських ярмарках були кожухи. Так звані “бараньи кожухи” поряд з іншим крамом були включені до списків купецьких товарів, на які накладалось мито. В описах товарів, з яких стягували мито, є “кожух с колнером...”, “кожух кроликовий, сукном синим швебединским прикрыйтый”⁵⁷.

До плечових плащеподібних видів верхнього вбрання можна віднести “опанчу”, “делію” і “гуню”. Опанча, епанча — широкий просторий плащ, накидка, а делія — плечовий одяг типу опанчі, підбитий хутром з широким коміром⁵⁸. Гуня — вовняний плащ. Назви “опанча”, “делія” “гуня” відомі за джерелами XV — XVI століть: “опанча московская”⁵⁹, “дылия адамашки чорная”⁶⁰, “гуня белая стара”⁶¹.

Крім таких спеціальних назв, була і більш загальна назва цього виду вбрання — плащ. Судячи з описів, плащ мав багате декоративне оздоблення, на відміну від опанчі чи делії: “пласць чорный, аксамитовый, соболцами подшитый, обложоный пасаманами сребренными, с петлицями сребренными; пласчиковъ два аксамитовых, чорних, один рысами подшитый, другой соболцами; плащъ кировый, чорный, лисами подшитый”⁶².

До загальної назви вбрання в цілому найчастіше вживались такі назви, як “убране” і

“шати”. Переважно в описах не уточнювалось, що саме слід мати на увазі під терміном “убране” і “шати”. Також можна вважати, що терміном “убране” позначались чоловічі штани, які шились з різного сукна⁶³: “убранее двое белой каразей”⁶⁴.

Основним натільним вбранням для всіх соціальних прошарків суспільства була сорочка. Про сорочку, як натільний одяг, верхній одяг і одяг взагалі відомо з літописних джерел починаючи з XI століття. Термін “кошуля”, на думку дослідників назв одягу, в пам’ятках давньоруської мови з’явився пізніше за сорочку і фіксується в джерелах XIII століття⁶⁵. Термін “кошуля” є запозиченням з латинської *casula* (“хатина, намет”, пізніше “плащ з каптуром”)⁶⁶ через польську.⁶⁷

Судячи з описів майна, які знаходимо в джерелах, сорочка і кошуля існували не як дві синонімічні назви одного і того ж натільного вбрання, а як такі, що одягались одна на одну. На сорочку, яка використовувалась як нижня білизна, одягалась ошатна, прикрашена вишивкою або розшита перлами кошуля. Приміром, в одному з переліків жіночого вбрання зазначено: “кошулек золотних шитих три”, “кошулек перлами сажаная с фереты золотыми”, “кошулек черним шелком шитих”⁶⁸. В іншому документі фіксується, що кошуля пошита з тонкої матерії.

У реєстрі вкрадених речей луцького міського писаря Федора Русина названа кошулька, пошита з тонкого полотна із золотою ниткою. Широкі рукави закінчувались віялоподібними шовковими манжетами. У реєстрі згадується шовкова плетена кошулька з каймою по золотій тканині, із рукавами з тонкого полотна, прикрашеного “косым шитьем”; кошулька доброго “полотна колынского” з вишитими рукавами чорним шовком в техніці косої гладі; кошулька з вишитим станом і рукавами, прикрашеними вишивкою; кошулька з повністю вишитим станом, а рукави біля зап’ястя вишиті сірими нитками. Всі ці кошулі належали до жіночого вбрання. Названа в реєстрі чоловіча кошуля була пошита з коленського полотна без вишивки.⁶⁹

При цьому розрізнялись чоловічі і жіночі як кошулі, так і сорочки: “у Демида: сорочокъ мужскихъ двенадцать, а жоноцкихъ семь”⁷⁰. Очевидно, що вишивка на кошулях була до-

сить коштовною, оскільки в скаргах на незаконну конфіскацію товарів, крім іншого, є свідчення і про вишиті коміри як окремі декоративні оздоби поряд із шнурами й тасьмою: “ковнерцовъ белью вышитых”⁷¹.

Важливу декоративну, соціально-значиму і символічну роль в одязі відігравав пояс. Не випадково пояси згадуються в джерелах нарівні з коштовними тканинами, хутрами і прикрасами.

Джерела фіксують декілька назв: “пояс”, “черес”, “чинкотора”. Пояси виготовлялися як із шкіри, так і з тканини. Цінність текстильного пояса залежала, безумовно, від коштовності тканини, з якої він виготовлявся: парчі, оксамиту. Саме про незаконну конфіскацію таких “поясовъ златоглавыхъ широких, поясовъ златоглавыхъ узких, поясовъ оксамытовых, поясовъ оксамытовых с мохрами и без мохров”⁷² йдеться у скарзі луцького купця, датованій 1573 роком. Зустрічається й така назва текстильного поясу, як чинкотора: “чинкоторы с золотом, чинкоторы едwabные, чинкоторы простые баволные”⁷³. Можна припустити, що пояси, особливо у вбранні вищих верств населення, мали різне призначення, залежно від характеру діяльності їх власника. В документах, окрім шкіряних поясів (“поясы реманные”⁷⁴), є згадка про череси, в яких носили і зберігали гроші. За відсутності спеціальних сумок і гаманців пояс, як відомо, окрім престижно-значимої і утилітарної функції, відігравав ще роль своєрідного гаманця. Такі свідчення є у скарзі про напад на монастирських селян, у яких було вкрадено шапку, сермягу, і “грошей с чересом”⁷⁵. Також була традиція прикріплювати до пояса ножі, огниво і калиту з грішми, що привертало увагу грабіжників. Традиція носити текстильні пояси з дорогих тканин виникла раніше, ніж були створені так звані “персіярні” — майстерні з виготовлення золототканих та шовкових поясів на західних землях України, зокрема у Станіславі у першій половині XVIII ст.⁷⁶ Можна також припустити, що ці пояси ввозились на вітчизняний ринок XVI століття разом з килимами, шовковими ковдрами та покривалами з Персії й Туреччини.

Серед жіночих головних уборів вирізнялися платові, до яких належали: обрус, намітка, серпанок, рантух, тканиця, брамка, а також хустки і шалі. Ці головні убори різняться способом носіння. Так, обрус, намітка, серпа-

нок, рантух — це різновиди наміткового головного убору, тобто шматок полотна, який завивали на голові поверх чіпця. Джерела свідчать, що серпанки та рантухи виготовлялися з купованих тканин: “рантухов Флямських три, Красноставських чотири”⁷⁷, “серпанки два крамних...”⁷⁸

Брамка і тканиця — головні убори з дорогих тканин, які пов'язували вінцеподібно, прикриваючи лоб і залишаючи відкритим волосся. Судячи з коштовності тканин та їх оздоблення, брамку носили заможні молоді жінки й дівчата. Назва брамка походить від польського *brama* — тобто кайма з дорогої тканини, вишитої перлами. Такий вид кайми (*brama*) із золотом та перлами, нашитий на лисячу шубу, був вказаний у реєстрі посагу польської королеви Анни⁷⁹. Такі ж брамки зустрічаємо в описі пограбованого майна власника маєтку у с. Скуринці: “брамка перловая с фереты золотыми и с камнем дорогим кшталтъ зотоглавовый”⁸⁰. Як правило, брамки виготовлялися із золототканої або ж оксамитової тканини і вишивались перлами. Вартість такої перлової брамки була досить високою й іноді сягала половини вартості будинку середнього міщанина.

Тканиці, на відміну від брамок, не вишивались перлами, але також були зроблені з дорогих тканин: “тканиць оксамитовых розматитых, тканицы венацкие...”⁸¹

Ще одним коштовним головним убором, який носили заможні жінки, був чепець. У документах є перелік чіпців знатної міщанки 60-х років XVI століття: перший з муравського сукна з пухнастим ворсом, який відвертався і був прикрашений срібними гудзиками і золотими трояндами; другий — “блискучий”, з мереживом, виготовлений з тканини із золотих та срібних ниток; третій — “блискучий”, без мережива; четвертий зі смужкою чорного бархату з золотим мереживом; п'ятий — плетений з використанням золотої тканини.⁸² Даний опис свідчить, що заможні городянки мали декілька чіпців, які вбирали чи то на щодень, чи на свято.

Красу і багатство жіночих строїв доповнювали різноманітні прикраси на зразок гудзиків, ланцюжків, перснів, браслетів. Гудзики мали не так функціональне призначення, як швидше були окрасою на різнокольоровому

тлі тонкого сукна, оксамиту, шовку. Відомості про багатий асортимент гудзиків знаходимо як в описах елементів вбрання, так і в переліку галантерейних виробів, які побутовали на ринках України XIV-XVI століть. Окрім золотих, срібних, срібних з позолотою гудзиків, одяг прикрашали гудзики з вставками з дорогоцінного каміння та перлів. Приміром, в одному з документів є відомості про “кгузиковъ золотых пултора тузина и зъ рубинками; кгузиковъ сребрныхъ позлотистыхъ пултора тузина”, “петлицъ две великихъ золотыхъ зъ кгузами перловими”⁸³. Окрім гудзиків, у назвах виробів аналогічного призначення зустрічаємо і запонки.

Характерною особливістю даного історичного періоду було зростання попиту на готові вироби одягу і взуття, що, в свою чергу, створило так званого масового споживача. Виробництво одягу, внаслідок складних технологічних прийомів, дедалі більше виходить за рамки домашнього виготовлення і починає належати професійним майстрам. Цей процес перерозподілу практики пошиття вбрання найбільш інтенсивно проявився у виготовленні численних видів верхнього вбрання для міщан. Ремісники, які займались пошиттям одягу, проживали як у селах, маленьких містечках, так і містах. Можна говорити про існування в цей час невеликих кооперативних об'єднань, де такі ремісники працювали на шевців — скупників, які забезпечували ремісників необхідними матеріалами, а потім реалізовували готову продукцію на ринках.⁸⁴

Таким чином, історичні джерела дають нам можливість побачити смаки й уподобання заможних верств населення того часу, виявити тенденції західноєвропейської моди і використання імпортованих матеріалів. Нашу увагу привертає різноманітність кольорів як жіночого, так і чоловічого одягу. У колористичній верхнього вбрання вирають барвами блакитні, сині, зелені, червоні, брунатні кольори основного тла, яке підкреслюється золотими і чорними шовковими шнурами з вкрапленням срібних, золотих і перламутрових вогників дорогоцінних гудзиків. На зміну візантійській мозаїчності, яка була характерною для образного сприйняття костюма IX-XII століть, прийшла готична вітражність костюма XIV-XVI століть. Колорит вітражів

західноєвропейських костюлів, який будувався на домінанті червоно-синіх кольорів з додатком зеленого і жовтого, чітко простежувався і в колориті комплексу вбрання українського міщанства XIV-XVI століть. Усе — від головного убору до взуття — звучало кольором. Яскравість і чистота кольорів відрізняли вбрання більш заможних верств від менш заможних. У вбранні селян, які були обмежені в коштах на купівлю готового одягу, переважали білий, сірий, коричневий кольори. Це були барви природних відтінків, які не могли дати насичені червоні, чи синьо-блакитні кольори. Прийнято вважати, що білий колір одягу є загальнослов'янською визначальною ознакою. Контекст нашого дослідження дозволяє стверджувати, що формування традиційних колористичних уподобань сільських верств українського суспільства щодо пріоритету кольорів натуральних матеріалів (вовни, шкіри, льону) зумовлене значною мірою соціально-економічним чинником. Цей економічно вимушений монотон свого вбрання селяни завжди намагалися доповнювати яскравими компонентами окремих деталей (поясом, головними уборами, тканим поясным вбранням, нашийними прикрасами тощо), які дуже часто або самостійно виготовлялись з купованого матеріалу, або ж купувались готовими.

Відомості про українське міщанське вбрання, які містять історичні джерела XIV-XVI століть, свідчать про високий статус культури українських міст, яка довгий час була штучно вилучена з контексту української національної культури. Побутова культура українського тогочасного міста розвивалась у руслі європейських культурних тенденцій. Її відкритість іноетнічним культурним впливам та творчій їх адаптації наочно стверджує, зокрема, наявність широкого використання іноземних товарів (тканин, окремих видів одягу та елементів прикрас), багато з яких стали органічною складовою культури одягу українських міщан. Значна кількість іноетнічних термінологічних запозичень з часом почала усвідомлюватися як українська. Але наведений у статті аналіз джерел її походження конкретизує наукові уявлення про плідність широких міжнародних зв'язків України в XIV-XVI століттях. Цей історичний період створив солідне культурне підґрунтя для подальшого

формування безмежного багатства регіональних типів українського народного вбрання.

Київ

- 1 Вейс Г. История цивилизации. "Темные века" и Средневековье IV-XVI вв. — М., 2000. — Т. 2. — С. 242.
- 2 Комиссаржевский Ф. Ф. История костюма. — Минск, 1998. — С: 468-470.
- 3 Рабинович М. Г. Одежда русских XII-XVII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. — М., 1986. — С. 109.
- 4 Dozy R. P. Dictionnaire detaille des noms des vêtements chez les arabes. — Beirut, 1845. — P. 116-117.
- 5 Dozy R. P. Dictionnaire detaille... — P. 116.
- 6 Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — 1876. — С. 121-122.
- 7 Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VII. — 1886. — С. 96.
- 8 ЦДІА України. — Ф. 25, оп. 1, д. 3. — Л. 138 об.; д. 11. — Л. 486.
- 9 ЦДІА України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11. — Арк. 24-25.
- 10 Савваитов П. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, извлеченное из рукописей архива московской оружейной палаты с объяснительным указателем Павла Савваитова. — СПб., 1865. — С. 301.
- 11 Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990. — С. 367.
- 12 Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. — К., 1996. — С. 101-102.
- 13 Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — 1876. — С. 121-122.
- 14 Энциклопедия моды. — СПб., 1997. — С. 154.
- 15 Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. — К., 1996. — С. 81.
- 16 Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — 1876. — С. 458-459.
- 17 ЦДІА України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 7. — Арк. 39-40 зв.
- 18 Dozy R. P. Dictionnaire detaille... — P. 11-12.
- 19 Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — 1876. — С. 121-122.
- 20 Dozy R. P. Dictionnaire detaille... — P. 117.
- 21 ЦДІА України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11. — Арк. 24-25.
- 22 Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 81.
- 23 Dozy R. P. Dictionnaire detaille... — P. 164.
- 24 Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — 1876. — С. 428-430.
- 25 Там само.
- 26 ЦДІА України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 11. — Арк. 69-70 зв.
- 27 Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — 1876. — С. 145.
- 28 Там само. — С. 402-403.
- 29 Там само. — С. 151-152.
- 30 Сас П. М. Феодальные города Украины... — С. 79.
- 31 Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — 1876. — С. 119-122.
- 32 Klempin R. Diplomatische Beitrage zur Geschichte Pommerens, aus der Zeit Bogislafs X. — Berlin, 1859. — S. 515-519. — poz. 8: Verzeichniss der Aussteuer der Prinzessin Anna von Polen. Apparatus et Clenodia Illustrissime domine Anne Serenissime Regis Poloniae filie, in hresentarium magnifici Principis domini, ducis Stettinensis etc. Conthoralis.
- 33 Krystyna Turska. Ubiory w inwentarzu slubney wyprawy krolewny Anny Jagiellonki z 1491 roku // Ubiory w Polsce. Materialy III Sesji Klubu Kostiumologii i Tkaniny

Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki Warszawa, październik 1992. — Warszawa, 1994. — S. 60-69.

34 *Сумцов Н. Ф.* Речь Ивана Мелешка как литературный памятник // Киевская Старина. — 1894. — Т. XLV, № 5. — С. 200-201.

35 *Там само.* — С. 199.

36 *Там само.* — С. 205.

37 *ЦДІА України.* — Ф. 28, оп. 1, спр. 11. — Арк. 69-70 зв.

38 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 11. — Арк. 199.

39 *Матейко К.* Український народний одяг. — К., 1977. — С. 108.

40 *ЦДІА України.* — Ф. 28, оп. 1, спр. 2. — Арк. 136 зв., 137.

41 *Савваитов П.* Описание старинных царских утварей, одежд... — С. 151-152.

42 *ЦДІА України.* — Ф. 28, оп. 1, спр. 11. — Арк. 69-70 зв.

43 *Сас П. М.* Феодальные города Украины... — С. 80.

44 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 25. — Арк. 88-93 зв.

45 *Архив ЮЗР.* — Т. 1. — Ч. VI. — 1876. — С. 145.

46 *Толковый словарь живого великорусского языка.* — М., 1975. — Т. 2. — С. 654.

47 *Рабинович М. Г.* Одежда русских XII — XVII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. — М., 1986. — С. 76.

48 *Кирсанова Р. М.* Костюм в русской художественной культуре XVIII — первой половины XX вв.: Опыт энциклопедии. — М., 1995. — С. 187.

49 *Савваитов П.* Описание старинных царских утварей, одежд... — С. 226-227.

50 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 7. — Арк. 39-40 зв.

51 *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV — XVI вв.* — М.-Л., 1950. — № 87. — С. 349-350.

52 *Архив ЮЗР.* — Т. 1. — Ч. VI. — 1876. — С. 121-122.

53 *Там само.* — С. 428-430.

54 *Забелин И. Е.* Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. — Новосибирск, 1992. — С. 206.

55 *ЦДІА України.* — Ф. 28, оп. 1, спр. 13. — Арк. 280-281 зв.

56 *Сборник императорского русского исторического общества.* — СПб. — Т. 35. — № 2. — С. 9-12.

57 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 3. — Арк. 244, 244 зв.

58 *Матейко К.* Український народний одяг. Етнографічний словник. — К., 1996. — С. 81.

59 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 14. — Арк. 155 зв.-158.

60 *ЦДІА України.* — Ф. 28, оп. 1, спр. 3. — Арк. 27, 27 зв.

61 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 7. — Арк. 39-40 зв.

62 *Архив ЮЗР.* — Т. 1. — Ч. VI. — 1876. — С. 428-430.

63 *Батюк Л. І.* Назви одягу в "Актовій книзі" Житомирського міського уряду кінця XVI ст. // Питання історії української мови. — К., 1970. — С. 22.

64 *ЦДІА України.* — Ф. 28, оп. 1, спр. 11. — Арк. 24-25.

65 *Миронова Г. М.* Назви конкретних видів одягу в пам'ятках давньоруської мови // Укр. мовознавство. — 1978. — Вип. 6. — С. 108.

66 *Війтів Г. В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV — XVII ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. — Львів, 1995. — С. 8.

67 *Горяев Н. В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка. — Тифлис, 1896. — С. 164.

68 *Архив ЮЗР.* — Т. 1. — Ч. VI. — 1876. — С. 121.

69 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 8. — Арк. 11-11 зв., спр. 6. — Арк. 81 зв.

70 *Архив ЮЗР.* — Т. 1. — Ч. VI. — 1876. — С. 306-307.

71 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 14. — Арк. 155 зв.-158.

72 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 14. — Арк. 155 зв.-158.

73 *Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов.* — К., 1897. — Т. 2, отд. 2, Приложения. — С. 559-561.

74 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 14. — Арк. 155 зв.-158.

75 *ЦДІА України.* — Ф. 28, оп. 1, спр. 11. — Арк. 69-70 зв.

76 *Mankowski T.* Polskie tkaniny i gafty w XVI-XVIII wieku. — Wrocław, 1959. — S. 123.

77 *Архив ЮЗР.* — Т. 1. — Ч. VI. — 1876. — С. 119-120.

78 *Архив ЮЗР.* — Т. 1. — Ч. VI. — 1876. — С. 151-152.

79 *Krystyna Turska.* Ubiory w inwentarzu slubney wyprawy krolewny Anny Jagiellonki z 1491 roku // Ubiory w Polsce. Materiały III Sesji Klubu Kostiumologii i Tkaniny Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki Warszawa, październik 1992. — Warszawa, 1994. — S. 63.

80 *Архив ЮЗР.* — Т. 1. — Ч. VI. — 1876. — С. 121-122.

81 *ЦДІА України.* — Ф. 25, оп. 1, спр. 14. — Арк. 155 зв.-158.

82 *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 83.

83 *АЮЗР.* — Т. 1. — Ч. VI. — 1876. — С. 119-120.

84 *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 86.

The analysis of historical sources XIV - XVI centuries has found out wide use of the goods of foreign manufacture (the fabrics, various kinds of clothes, costume jewellery) for formation of clothes of inhabitants of the Ukrainian cities. Foreign terms in due course have started to be realized as own. This historical period became a basis for the further formation of regional types of national clothes.